mülkiye dergisi
Araştırma Makalesi

Erken Cumhuriyet Döneminde Demografik Mühendislik ve Devlet İnşa Pratikleri: Gönen Manyas Çerkes Sürgünü

Eylem Akdeniz Göker, Altınbaş Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-9773-323X
e-posta: eylem.akdeniz@altinbas.edu.tr

Özet

İmparatorluk döneminden devralınan demografik mühendislik pratiği Cumhuriyet dönemi inşa sürecinde devletin şiddet repertuarında berdevamdır. Nüfus düzenlemeleri ve iskân politikaları Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin devlet-inşa ve ulus-inşa süreçlerinin temel biçimleri olagelmiştir. 1922-1923 yılları arasında gerçekleşen Gönen-Manyas Çerkes sürgünü, Cumhuriyet kurulmadan hemen önceki süreçte rejimin "itaatsiz unsurlarla" başa çıkma yöntemlerini netleştirmesinde bir tarihsel dönemeci işaret etmektedir. Gönen, Manyas ve Bandırma'nın on dört köyünün topluca yerlerinden edilmesi, rejimin kurucu unsurlarına, devlet otoritesine karşı çıkmanın toplumsal maliyetlerini muhaliflere belletmede zorunlu iskân stratejilerin oynadığı rolü tartma imkânı sağlamıştır. Sürgün kararının kaldırılmasıyla bölge Çerkesleri mülksüzleşmiş ve yoksullaşmış olarak eski yerleşim yerlerine geri dönebilmişlerdir. Kararın geri alınması, sürgüne tabi tutulan köylerin karara mukavemet göstermemeleri ve iç sürgün stratejisinin kurallarını harfiyen uygulamalarıyla açıklanır. Bu çalışma, sürgün sonrasında bölge Çerkeslerinin kimlik müzakerelerini ve Çerkes toplulukların "Türklük"e entegre olma ve hayatta kalma stratejilerini söz konusu 'sürgün' deneyiminin izlerini sürerek tartışma iddiasındadır. Ulus-devletin inşa sürecinin belli bir uğrağında gerçekleşen Gönen-Manyas Sürgünü, bölge Çerkeslerinin ve sürgünden haberdar olan Türkiyeli Çerkeslerin "Türklük"e entegre olmada benimseyecekleri stratejileri tartmaları açısından da önemli bir dönemeci ifade eder. Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan Çerkeslerin bir kısmı, yönetici seçkinlere ve ev sahibi topluma sadakatlerini kanıtlayabilmek amacıyla etnik kimliklerini gizleme; etnik kimliklerini sınırlı bir kültürel alana hapsederek otantik bir unsura indirgeme; yönetici seçkinlerle çeşitli düzeylerde ittifaklar kurma ve devletin şiddet aygıtının gönüllü neferleri olma stratejilerini benimseyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Nispeten dar kapsamlı sayılabilecek bir zorunlu göç hareketi olarak Gönen-Manyas sürgünü, Çerkeslerin kolektif hafızalarında 1864 Büyük Sürgünü ve trajedisini tazeleyerek, Çerkes topluluğunun içerisinden yükselebilecek muhtemel muhalif seslerin çok önceden bastırılmasına zemin teşkil edebilecek bir uğrağa işaret eder.

Anahtar Sözcükler: Zorunlu göç, sürgün, kimlik inşası, Çerkesler, Türklük Sözleşmesi.

Akdeniz Göker E (2019). Erken Cumhuriyet Döneminde Demografik Mühendislik ve Devlet İnşa Pratikleri: Gönen Manyas Çerkes Sürgünü. *Mülkiye Dergisi* 43 (4), 681-706.

Makale Gönderim Tarihi: 19.01.2019, Makale Kabul Tarihi:18.10.2019

State-Building and Demographic Engineering in Early Republican Turkey: The Exile of the Gönen-Manyas Circassians

Abstract

Demographic engineering, inherited from the Ottoman Empire, had significant impact on the formation of the Republican State's repertoire of violence. The strategy of population transfers and (re)-settlement schemes have almost become the dominant forms of state-making and nation-building in Republican Turkey. Based on these considerations, this paper contends that the Exile of Gönen-Manyas Circassians, which took place in the period of 1922-1923, has been an auspicious moment that stood as a test-case for the Turkish state authorities in dealing with 'unruly' ethnic constituents. The deportation of fourteen villages of Gönen, Manyas and Bandırma have given the opportunity to the early Republican elites to assess the role of forced displacement and replacement in demonstrating to the dissidents of the regime how costy it would be to stand up against the state authority. With the rescission of the decision, the Circassians returned back to their homes having been impoverished and dispossessed. The fact that the deportation decision was revoked after one year and the villagers were allowed back appears to be related to the lack of any resistance to the decision. This study discusses how Turkey's Circassiansnegotiated their post-exile identity and how Circassian communities developed strategies of integration with "Turkishness" by tracking their experiences of the exile. The Gönen-Manyas exile, an event which occurred at a specific moment of nation-state formation, has also been a turning point in the self-definition and options of survival strategies of Turkey's Circassians, as a diasporic group and a stateless people at those times. The Circassians who lived through such sort of traumatic incident tended to use the following survival strategies in order to prove their loyalty to the governing elite and the host nation: concealment, dissimulation, alliance-making and enlistment. This "forced population movement" which was rather limited in its scope reminded the great exile and tragedy of Circassians in 1864 and therefore proved to be very effective in silencing their voices. In this respect, exile, as it ensured the transformation of collective punishment into the destruction of collective memory, made the performance of silence on detrimental issues (one of the most important clauses of the "Turkishness Contract") a fundamental survival tool for Circassians.

Keywords: Forced migration, excile, identity construction, Circassians, Turkishness Contract.

Giriş

Cumhuriyet kurulmadan hemen önce, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin önemli bir dönemecinde gerçekleşen Gönen-Manyas Çerkes sürgünü hem yeni rejimin kurucu unsurlarına hem de iç sürgüne maruz kalan Çerkeslere iktidarla tesis edilen ilişkilerin nasıl tanzim edileceği konusunda keskin ipuçları sunan bir tarihsel deneyimi işaret eder. Bir dizi gerçek ve/ya da algılanan tehdidin yol açtığı güvenlik endişeleri gerekçe gösterilerek Gönen, Manyas ve Bandırma'nın köyleri 1922 yılının sonu ve 1923 yılını kapsayan süreçte topluca yerlerinden edilmiş, Doğu ve İç Anadolu'daki çeşitli yerleşkelere gönderilmiştir. Bir yılı geçen bir sürenin ardından sürgün kararı kaldırılmış, yerinden edilme sürecinde mülksüzleşmiş ve yoksullaşmış Çerkesler eski yerleşim yerlerine iktisadi dayanaklarını ve eski konumlarını yitirmiş olarak geri dönebilmişlerdir. Sürgün, kamuoyunda suskunlukla karşılanmıştır. Dönemin Çerkes ileri gelenleri de seslerini yükseltmekten imtina etmişlerdir. Belki de tek istisna, bugün de sürgüne dair ilk kaynak sayılabilecek ve Çerkes Teavün Cemiyeti ve Şimali Kafkas Cemiyeti aktivisti yazar Mehmet Fetgeri Şoenu tarafından TBMM'ne hitaben kaleme alınan iki ayrı sunumdur. Fetgeri, kamuoyunu olup biten hakkında bilgilendirmeyi ve kamuoyu desteğiyle sürgün kararının geri alınmasını sağlamayı hedeflemiştir. "Çerkes Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumîsine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Arıza" başlığı altında topladığı iki sunumu (Ağustos 1923 ve Kasım 1923) çoğaltarak Büyük Millet Meclisi'nin her bir mebusuna gönderen Şoenu, iç sürgüne gerekçe oluşturan gelişmeleri sıraladıktan sonra sürgüne niçin son verilmesi gerektiğini uzun uzadıya tartışır (Şoenu, 2007). Şoenu'ya göre Ankara'nın sürgünde karar kılması *Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti*'nin faaliyetleri, Midilli'den Anadolu'ya geçen *Anadolu Osmanlı ihtilal Komitesi'*yle ilişkili milislerin tehditleri, milislerin Gönen Manyas bölgesi ahalisinden olması ve Ethem Bey'in hain ilan edilmesi başlıkları ile açıklanır. Metnin belki de en ilgi çeken yanı, Çerkesliğin, yönetici seçkinler tarafından Türklüğün "ötekisi" olarak öne çıkarıldığı iddiasıdır. Şoenu, Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışının 'ulusal sevgi' ve 'ulusal kin'in iç içe geçtiği bir çerçeveye dayandığını aktarırken şöyle der: "Ne acıdır ki Türk ulusal ülküsünün güçlenmesi, yerleşmesi ve kalıcılaşması için yol gösterici olacak 'ulusal kin' yanlış yöneltme ile Çerkesleri kuşatmış bulunuyor" (2007: 193). Metin çok gerçekçi bir biçimde, bir kısım Çerkesin Kuvayı Milliye karşıtı muhalefet cephesinde yer almasını, hayatlarını tehlikede gören bir topluluğun dışarıdan gelen tehditlere karşı istenç dışı tepkileriyle açıklar (2007: 196). Ancak metnin bütününe hâkim olan bugünün perspektifinden çok tartışmalı görülebilecek anlayış, sürgünün durdurulması talebine eşlik eden asimilasyon önerisidir. Şoenu, iç sürgün esnasında yaşanan acı, sıkıntı ve Çerkeslerin tecrübe ettikleri travmalardan

dem vurarak, asimilasyonun sürgünle değil, başka yollarla sürdürülmesini talep eder (2007:200). Gönen Manyas sürgününe dair ikinci temel kaynak yazar, araştırmacı İzzet Aydemir'in Nart dergisinde kaleme aldığı makaledir (1999). Ankara Kuzey Kafkasya Kültür Derneği kurucularından ve Çerkes diasporasının anavatanla bağlarını tesis etmeye yönelik mücadelenin öncülerinden Aydemir, Gönen Manyas iç sürgününü Şoenu'nun iki temel sunusundan beslenerek Çerkes kamuoyu ile paylaşır. Aydemir'in makalesi, sürgünün durdurulması için yoğun bir mücadele veren Şoenu'nun akıbetini aktarması bakımından da önemlidir. Aktarıldığına göre Şoenu, ömür boyu yayın yasağına çarptırılır, kısa bir süre sonra da hayatını kaybeder. İzzet Aydemir'in çalışması Gönen Manyas bölgesinde yaptığı yüz yüze görüşmeleri içerir. Çalışmada dikkate değer bir vurgu, sürgünün durdurulması ve sürgünzedelerin evlerine geri dönmelerine izin verilmesine dair kararın dönemin başvekili Rauf Orbay'ın girişimleriyle çıkarıldığıdır (1999). Kendisi de bir Çerkes olan ve Ethem ve Reşit Beylerin örgütlenmesinde önemli rol üstlenen Rauf Orbay, iddia o dur ki sürgün esnasında yöre Çerkeslerinin yaşadıkları eziyetten haberdar olmuş ve sürece müdahale etme gereği duymuştur. Gönen Manyas sürgününü yakın dönemde etraflıca ele alan bir sözlü tarih çalışması, Guşıps internet sitesi kurucusu bir grup Çerkes aktivistinin girişimiyle 2013 senesinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma, 1970'li yıllarda sürgün konusunu deşmeye yeltenen ve bu amaçla yakın çevreleriyle görüşmeler yapan, aileleri sürgünzede dört Gönenlinin anılarına dayanmaktadır. İç sürgünün Çerkes toplumunda nasıl bir sindirilmişlik ve edilgenliğe yol açmış olduğunu ortaya sermesi bakımından bu araştırma oldukça kıymetlidir. Gönen Manyas sürgününün akademik alanda ele alındığı çalışmalar da hayli sınırlıdır. Gingeras'ın Osmanlı, İngiliz arşivlerinden derlediği verilere dayanarak titizlikle kaleme aldığı kitap çalışması, iç sürgünü tüm boyutlarıyla ele alan ilk yazılı kaynaktır (2009). Kitap, Gönen Manyas sürgününü yeni rejimin asayiş sorunu ekseninde tartışmakla birlikte sürgünü devlet inşasının bir gerekliliği olarak tasarlanmış olduğunu vurgular ve sonrasında Dersim ve başka yörelerde uygulamaya konulan trajedilerin öncüsü olarak değerlendirir. Yakın zamanda yayımlanan ve titiz bir arşiv taramasına dayanan bir başka akademik çalışma ise Gönen Manyas sürgününü, Lozan görüşmeleri öncesi yeni rejimin elini zayıflatmak amacıyla Yunan ve İngiliz hükümetlerinin desteğiyle bölgede istikrarsızlık yaratan milis faaliyetleriyle ilişkilendirir ve bölgede egemenliği tesis etmeye yönelik operasyonel bir hamle olarak ele alır (Yelbaşı, 2014).

Bu çalışmada ise, erken Cumhuriyet döneminin ilk iç sürgünü faillerine ve mağdurlarına bıraktığı miras üzerinden tartışılmakta ve Gönen Manyas sürgününün faillere, İmparatorluk rejiminden devraldıkları bir yönetme stratejisini sınama imkânı sağladığı iddia edilmektedir. Bu sınamanın ardından, belli bir etnik topluluğun yerinden etme ve yeniden iskân politikasıyla terbiye

edilmesi iktidarın çok kereler tereddütsüz biçimde başvuracağı bir seçenek olacaktır. Mağdurlar açısından sürgün, ya da bir başka ifadeyle yerinden edilme, ev sahibi devlet ve toplumla tesis edecekleri ilişkileri belirlemede ve hangi stratejilerle "Türklük"e entegre olacaklarını saptamada bir tür nirengi noktası olmuştur. Nispeten dar kapsamlı sayılabilecek bir zorunlu göç hareketi olarak Gönen-Manyas sürgünü, Çerkeslerin kolektif hafızalarında 1864 Büyük Sürgünü ve trajedisini tazelemiş, Çerkes topluluğunun içerisinden yükselebilecek muhtemel muhalif seslerin çok önceden bastırılmasına zemin teşkil etmiştir. Bu olaylar dizisinin Çerkeslerin hayatta kalma stratejilerinde bir süreliğine etnik kimliklerini kamusal alanda sergilemekten sakınma veyahut yeni kurulan Cumhuriyet'in sadık unsurları olarak kendi içlerindeki olası muhalif sesleri önceden bastırmaya yönelik hamlelere sebep olabileceği pekâlâ düşünülebilir. Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan Çerkeslerin belli bir kesimi, yönetici seçkinlere ve ev sahibi topluma sadakatlerini kanıtlayabilmek amacıyla etnik kimliklerini gizleme(etnik kimliklerini sınırlı bir kültürel alana hapsederek otantik bir unsura indirgeme), yönetici seçkinlerle çeşitli düzeylerde ittifaklar kurma stratejilerini benimseyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. *Gönen Manyas sürgününü akademik ilgiye mazhar kılan sebeplerden bir diğeri de, bu ilk iç sürgünde, kolektif cezalandırmanın kolektif belleksizliği beraberinde getirmiş olmasıdır.* Gönen Manyas sürgünü, bölge Çerkesleri için fevkalade yaralayıcı olmanın yanı sıra Çerkeslerin kimlik inşalarında kilit önemde bir unsur olan "sürgün" travmasını yenilemiştir. İşte bu bakımdan da bu iç sürgünün bölge Çerkeslerinin hayatta kalma ve/veya asimilasyon süreçlerinin temel belirleyenlerinden biri haline gelmiş olmasını varsaymak pekâlâ mümkündür. Ancak, söz konusu travmatik durumun farklı yörelerde yaşayan Çerkesler üzerindeki etkisini bilmemizi veyahut en azından varsayabilmemizi mümkün kılacak verilerden söz etmek hayli güçtür. Bu çalışma Türkiye Çerkeslerini, içlerinde farklılıklar barındırmayan türdeş bir grup olarak resmetme tuzağına düşmeden, diasporik bir topluluğun sürgün travmasını yenileyecek bir deneyim karşısındaki olası hayatta kalma stratejilerini irdelemeye çalışmıştır.

Çalışmanın ilk bölümü, Cumhuriyet'in kurucu kuşaklarının muhalif unsurlarla baş etme stratejilerinin Osmanlı'dan devralınan demografik mühendislik pratiği ile sürekliliği anlamaya ayrılmıştır. İkinci bölümde, tarihsel belgeler ışığında Gönen Manyas iç sürgünün failler açısından temel saikleri sorgulanmaktadır. Son olarak, çalışma, iç sürgün deneyiminin yol açtığı belleksizliğin çeşitli veçhelerini tartışarak bu süreç sonunda bölge Çerkeslerin Türklük Sözleşmesi'nin (Ünlü, 2018) önemli maddelerinden biri olan muhataralı konularda suskunluk performansı sergilemeyi temel hayatta kalma stratejilerinden biri olarak benimsediklerini öne sürmektedir.

Tarihsel Miras: Demografik Mühendislik

En genel anlamıyla, demografik mühendislik devletin, zorunlu göç, yeniden iskân, katliamlar ve etnik temizlik gibi yöntemlerle nüfus dinamiklerini manipüle etmesi olarak tanımlanır. Kavram, önceden tasarlanmış, kararlı bir siyasal pratikle belli bir topluluğun diğeri veyahut diğerleri aleyhine siyasal veyahut iktisadi gücünü arttırmaya yönelik bir devlet politikasını ifade eder (Bookman, 2002). Bu türden bir girişim, nüfus yoğunluğunun, nüfus kompozisyonunun ve sayısal bütünlüğünün katliam, etnik temizlik, kıyım, zorla asimile etme, kitlesel olarak sınır dışı etme gibi çeşitli müdahalelerle manipüle edilmesini içerir. Zorunlu göç ve yeniden iskân da söz konusu müdahaleler arasında yer alır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren ulus-devletin inşa sürecinde, ulusal türdeşliği sağlama çabaları demografik mühendisliğe daha kıyıcı bir boyut kazandırmıştır (Bookman, 1997: 1-3; McGarry, 1998: 612-613).

Demografik mühendislik, erken dönemlerinden itibaren Osmanlı devlet aygıtının sıklıkla başvurduğu bir yönetme biçimiydi (Dündar, 2001: 41). İmparatorluğun klasik döneminde 'sürgün' kurumu adı altında fevkalade örgütlü ve kurumsallaşmış bir zorla yerinden etme pratiği ustalıkla yürütülmüştür. Merkezi otoritenin imparatorluğun çeper bölgeler üzerindeki denetimini sağlama almasını da kolaylaştıran bu pratik, Osmanlı'nın en maharetli olduğu yönetme stratejilerinden biriydi (Orhonlu, 1987). On sekizinci yüzyıldan itibaren toprak kayıplarıyla birlikte Anadolu'nun İmparatorluk açısından önem kazanmasıyla birlikte bu strateji çok daha sistemli bir niteliğe bürünmüştür (Yüksel, 2008). Bu dönemde, verimli ekime uygun toprakların savaşlardaki kayıplarla birlikte azalması, göçebe nüfusun tarımsal alanlara çekilmesini zorunlu kılmış ve göçerlerin yerleşikleştirilmesi devletin önceliklerinden biri halini almış, göçerler Anadolu'nun yanı sıra Kıbrıs ve Halep'e yerleştirilmişlerdir (Orhonlu, 1987). Önceki yüz yıllara göre daha sistemli yürütülen yerleştirme pratiği, ilgili mülki amirlerin ve askeri memurların yer aldıkları komisyonlar aracılığıyla hayata geçirilmiştir (Tekeli, 1990: 53-54). Bu süreçte göçe zorlananlara yönelik zor kullanımına dayanan pratiklerin yanında vergi indirimi veyahut daha verimli topraklara yerleştirilme gibi göçü teşvik edici, yeni yerleşimi cazip kılıcı önlemler de söz konusudur (Tekeli, 1990). Bütün bu pratikler yerli nüfus ve sonradan göç ettirilenler arasındaki olası muhataraların zeminini teşkil etmiştir. Pek çok tarihçi, on dokuzuncu yüz yıl başında, imparatorluğun büyük bölümünün coğrafi olarak, yaşama biçimi veyahut kimlik bakımından yerleşik sayılamayacağını aktarır (Karpat, 1985; Shaw, 1978). Bu dönemde Osmanlı idaresinin en başta gelen meşguliyeti yerleşikliği sağlamak yönünde düzenlemeler yapmaktır. Özellikle Balkanlar ve Güneydoğu'daki sınır bölgelerinde nüfusun yapısını anlamak, denetlemek ve ekime uygun topraklara ilişkin veri toplayabilmek

üzere gerçekleştirilen imparatorluğun 1831 tarihli ilk nüfus sayımı bu düzenlemelerden biridir (Dündar, 2001; Karpat, 1985). Neticede, on dokuzuncu yüzyılda, imparatorluğun toprak kaybettiği ve demografik yapının değiştiği bir süreçte, eski emperyal stratejilerle idareyi tesis etmek mümkün değildir (Dündar, 2001). Zurcher'in de ifade ettiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi bir demografik mühendislik laboratuvarını andırmaktaydı (2008). On dokuzuncu yüzyılda Kafkaslar ve Balkanlardan Anadolu'ya Müslüman göçü demografinin değişmesine ve yeniden iskân politikalarının bir yönetme stratejisi olarak ilk sıraya yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Yeniden yerleşimde Osmanlı idarecilerinin birincil önceliği muhacirlerin etnik ve dinsel özelliklerine göre yerleşimin tasarlanmasıdır. Milliyetçilik akımı etkisiyle bağımsızlık mücadelesine giren eskiden Osmanlı egemenliğinde yaşayan halkların başlattığı ayaklanmalar ve Rusya'nın ilerleyişi imparatorluğun on dokuzuncu yüzyıl boyunca muhacir akınına maruz kalmasına sebep olmuştur (McCarthy, 1995; Zurcher, 2008). Kitlesel Tatar göçünün ardından Rusya'nın Kafkaslardaki ilerleyişi ile 1860'tan itibaren imparatorluk topraklarına Çerkes akını başlamıştır (Karpat, 1985). 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi muhacir akınında bir dönemeci ifade eder. Zurcher'in ifadesiyle, "on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, milliyetçilik, demografik mühendisliğin temel itici gücü haline gelmiştir" (2014: 10). İttihatçı dönemde, zorunlu göç hareketleri etnik bir içerik kazanmış ve Anadolu'nun etnik kompozisyonunun şekillendirilmesinde temel enstrüman halini almıştır. Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan muhacir akınının Anadolu'daki duruma etkisini Zurcher (2014: 11) şöyle özetler:

> Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Ege sahilinde bulunan Rum nüfusun önemli bir kısmı ülke dışına gitmeye zorlandı; çünkü pek çok Rum Ortodoks'un Helen devletine olan sempatisini gizlemediği Balkan Savaşlarından sonra Rumlar, artık imparatorluğun sadık vatandaşları olarak görülmüyordu. Sürecin doruğu, tabiî ki Anadolu'daki Ermeni cemaatlerine yapılan zulüm ve onların kısmî imhası oldu. 1915-1916'da İttihat ve Terakki, kendi Ermeni vatandaşlarının 800.000'e kadar varan bir kısmının ölmesine neden olan katliamları örgütledi ve teşvik etti. Zulümlerde muhacirler (özellikle Çerkesler) sadece öncü bir rol oynamakla kalmadı, Ermenilerin tehciri muhacir Müslüman ailelerin iskânı için de kullanıldı.

Önceki satırlarda ifade edildiği gibi, Osmanlı döneminde, zorunlu göç ve yeniden iskân stratejileri son derece etkili kullanılmış çoğu defa hedefe uygun sonuçlar elde edilmiştir. Bu bakımdan, dünyanın başka yerlerindeki uygulamalarına kıyasla, Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu göç hareketlerinin çok daha kurumsallaşmış bir nitelik taşıdığı ileri sürülebilir (Yüksel, 2008: 51-52). Aynı kurumsallık Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Rejimin "makbul" saymadığı, "itaatsiz" kabul ettiği sakıncalı toplulukların zorla yerinden

edilerek terbiye edilmesi ulus-inşasının temel araçlarından birini teşkil etmiştir. İmparatorluk döneminden devralınan demografik mühendislik pratiği Cumhuriyet dönemi inşa sürecinde devletin şiddet repertuarının önemli bir boyutunu oluşturmuş, nüfus düzenlemeleri ve iskân politikaları Cumhuriyet Türkiye'sinin devlet-inşa ve ulus-inşa süreçlerinin temel uygulama araçları olmuştur (Tekeli, 1990).

Sürgün İçinde Sürgün: Türkiyeli Çerkesler

Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarından biri olarak Çerkesler, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardan itibaren tarihsel metinlerde kendilerine yer bulmuşlardır (Betrozov, 2009: 204; Jaimoukha, 2001: 63). Ancak Çerkeslerin diasporik deneyimi Rus yayılmacılığı sonucunda büyük katliamlarla son bulan ve anavatandan zorla göç ettirilmeyi ifade eden 1864 Sürgünü ile başlamıştır. Arşivlere dayanan kaynaklar, söz konusu süreçte 1 milyona yakın Çerkesin hayatını yitirdiğini aktarır (Karpat, 1985; McCarthy, 1995; Jaimoukha, 2001). Kitleler halinde anavatanlarını terk eden Çerkesler Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve Osmanlı'nın iskân politikaları doğrultusunda muhataralı alanlara ve özellikle sınır bölgelerine askeri güç tedarik edebilmeleri koşuluyla yerleştirilmişlerdir (Karpat, 1985; Dündar,2001:130-4; Avagyan, 2004). Modern tarihin en büyük sürgünlerinden biri kabul edilen 1864 Sürgünü ile anavatanlarından ayrılan Çerkes halkları Osmanlı'nın Balkan sınırlarına, bugünkü Suriye, Ürdün, İsrail ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Yerleştikleri bölgelerin diline hâkim olmadıklarından ve sürgün sonrasında belli bir mülksüzleşme deneyimine maruz kaldıklarından Çerkesler, tarihsel olarak belli meslek gruplarında yoğunlaşmış, genellikle de askeri/bürokratik aygıtın bir parçası olarak ev sahibi ülke devletine hizmet etmek durumunda kalmışlardır (Avagyan 2004; Shami 2000; 1998).Karpat'ın aktardığına göre, binlerce aile Güney Balkanlara ve daha da fazla sayıdaki Çerkes sığınmacı Büyük Suriye bölgesine yerleştirilmiştir (2000: 660-661).Anadolu'ya yerleştirilenler ise asıl olarak Samsun ve Reyhanlı-Hatay arasındaki dikey bölgede kendilerine gösterilen alanları yerleşim bölgesi olarak benimsemişlerdir. Söz konusu hattın yanı sıra Kuzey Ege ve Marmara'nın güneyindeki çeşitli alanlarda da Çerkes yerleşimleri mevcuttur (Dündar,1999; Kaya, 2004).

Çerkesler, Osmanlı devletinde, askeri ve bürokratik aygıtın önde gelen şahsiyetleri olmanın yanında devlete karşı çetecilik faaliyetlerinin de maharetli neferleri olarak görülürler. İnsani dramla neticelenen zorlu bir yolcuğun ardından Osmanlı topraklarına ulaşan Çerkes kafileleri hükümetin önceden gerekli tedbirleri almaması ve hâlihazırdaki yetersizlikler nedeniyle büyük sıkıntı çeker (Saydam, 1997: 195-197). Osmanlı hükümeti, kafilelerin güvenli

biçimde yeni yerleşimlerine gönderilmesinde ve sağlık, beslenme gibi aciliyet arz eden gereksinimlerine ivedilikle karşılık verilmesinde yetersiz kalmıştır (Karpat, 1985: 65-66). Pek çok araştırmacı, Osmanlı topraklarına akın eden Çerkes mültecilerin iptidai koşullarda, basit çadırlarda, dönemin en meşhur hastalıklarıyla cebelleşmek durumunda kaldıklarını aktarır (Pinson, 1972: 3; aktaran Gingeras, 2015: 40). Kimi araştırmacılar, Osmanlı hükümetinin sürgüne tabi tutulan Çerkesleri ön hazırlıksız ve ani bir kararla apar topar kabul etmesinin ardında başka bir gündem olduğunun altını çizer: Rus yayılmacılığı sonucunda ülkelerinden ayrılan ve çoğunluğu Müslüman olan bu halk Osmanlı coğrafyasında gayri-Müslimler aleyhine nüfus dengesini sağlayacak, daha da ötesi, olası bir etnik çekişme sürecinde devletin sadık unsurları olarak gayri-Müslimlere karşı kolaylıkla seferber edilebileceklerdir. İşte bu yüzden, Kafkas muhacirlerin özellikle Ermenilerin yoğun oldukları bölgelere yerleştirilmesi, bu yörelerde Ermeni üstünlüğüne son vermenin bir aracı olarak kurgulanmıştır (Gould, 1973: 62, aktaran Adanır, 2015: 20). 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çerkes başıbozukları Kürt savaşçılarla birlikte Osmanlı ordusunun süvari birliklerinin asli unsuru olmuş, keşif ve geri çekilen düşman kuvvetlerini takip gibi görevleri üstlenmişlerdir (Adanır, 2015: 35). Düzenli bir ordu pratiğinden yoksun çeteler, savaş sahasında belli esnekliklere imkân sağlamaları nedeniyle Osmanlı savaş aygıtınca elverişli öncü birimler olarak kabul edilmiştir. Çetecilik faaliyetleri Çerkesleri devlet nezdinde bir yandan muteber muhacirler konumuna yerleştirirken, bir yandan da onların itaatsiz, başı boşluk, tekinsiz unsurlar olarak damgalanmalarına gerekçe oluşturmuştur. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ermeni toplumuna yönelik Çerkes ve Kürt topluluklara karşı güvenliklerinin devlet tarafından temin edileceğine dair verilen söz, Çerkeslerin Osmanlı toplumu nezdinde topyekûn çeteci, yağmacı ve katliamcı olarak görüldüğünün, dahası bu durumun devlet yöneticileri tarafından da teyit edildiğinin açık bir ifadesi gibidir (Deringil, 2015: 114). Gerçekten de savaş aygıtının Çerkeslerden oluşan öncü kuvvetleri, Ermeni sivillere karşı gasp ve yağmayı da içeren şiddet repertuarı oldukça geniş saldırılar gerçekleştirmiş ve böylelikle ahali nezdinde katliamcı olduklarına dair algıya kendiliğinden katkıda bulunmuşlardır. Ancak bizzat Osmanlı yönetici kadrosunun bir topluluğu bütünüyle yağmacı ve katliamcı olarak sunması, üstelik bunu çeşitli vesilelerle dile getirmesi, diğer etnik topluluklar ile Çerkesler arasına yıkılması zor duvarlar inşa edilmesine neden olmuştur. Kürtlerle birlikte Ermenilere karşı yağma faaliyetlerinin baş sorumlusu gösterilen Çerkesler vahşete eğilimli ve şiddet yanlısı bir kitle olarak bir nevi devletin "olağan suçluları" arasında sayılmıştır (Dündar, 2015: 114). Yine Osmanlı yönetiminin silahlı Ermeni örgütlerinin hareket alanını kısıtlamak ve Doğu vilayetlerinde tesis etmekte güçlük çektiği şiddet tekelini sağlamlaştırmak adına 1891 yılında

oluşturduğu Hamidiye Alayları'na insan malzemesi devşirilmesi süreci devlet nezdinde Çerkeslerin nasıl algılandığına dair çok kesin ipuçları sunar. Düzensiz birlikler olarak silahlandırılan Sünni Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alayları Kürtleri merkeze bağlamanın da bir aracı olarak tasarlanmıştır (Klein, 2017). Çetecilikte sergiledikleri maharetle zor zamanlarda desteklerine başvurulan milis kuvvetleri olarak Osmanlı yöneticileri açısından tercih edilebilir bir "unsur" olmalarına rağmen Çerkesler, tıpkı Alaylara katılma istekleri reddedilen Yezidiler ve Dürziler gibi, taleplerine karşılık bulamamışlardır (Gölbaşı, 2015: 165). Hamidiye Alaylarına alınmasalar da Abdülhamid döneminde Çerkesler devlet makamlarında hızla yükselmiş ve sarayın özel kuvvetleri bizzat padişah tarafından özellikle Çerkes savaşçılar arasından seçilmiştir (Avagyan, 2004: 99-10). Abdülhamid'in bu tercihi, tıpkı Hamidiye Alaylarında Kürtlerin koopte edilerek merkeze bağlanmaları gibi, Çerkeslerin de en azından belli bir kesiminin merkeze çekilmesine ve yöneticilerle daha doğrudan bağlantılar kurmalarına zemin sağlamış görünmektedir. İskân stratejileriyle paramiliter güç olarak kendilerinden istifade edilen Çerkeslerin bir kesimi çeşitli mevkilere tayin edilerek bu defa devletin yönetim aygıtına doğrudan bağlı hale getirilmiştir (Gingeras, 2014:45). Buradan hareketle, Osmanlı yöneticilerinin Çerkeslere yönelik algısının devlet yönetiminde kilit konumlara yerleştirilecek itaatkâr, sadık unsurlar ile çeşitli yönlendirmelerle çetecilik faaliyetlerinden istifade edilecek ancak gerektiğinde de kolaylıkla gözden çıkarılarak sindirme ve gözdağı politikalarıyla hizaya çekilebilecek itaatsiz unsur arasında salındığını söylemek mümkündür. Ahali düzeyinde de Çerkes topluluğunun eşkıyalıkla, itaatsizlik ve zorbalıkla özdeşleştirilmiş olması, bu topluluğa devlet tarafından biçilen misyondan bağımsız düşünülemez. Çerkes milislerin Osmanlı'nın belli etnik topluluklara ve muhalif gördüğü güçlere yönelik baskıcı siyasetinde oynadığı rol göz önünde bulundurulduğunda eşkıyalığın denetlenebildiği sürece Çerkeslere devlet tarafından yakıştırılan bir gömlek olduğundan pekâlâ söz edilebilir. Gingeras sürgün sonrası Osmanlı topraklarında yerleşmiş olan Çerkes toplumundaki bir bölünmeden söz eder: Kentli Çerkes seçkinleri ve kırsalda hayatını sürdüren ve genellikle eşkıyalık faaliyetleriyle hayatlarını idame ettiren alt sınıf Çerkesler (2014: 45). Keskin çizgilerle ifade bulmuş bu bölünme, devlet aygıtının Çerkeslerin her iki kesiminden de insan malzemesi devşirdiği gerçeğini gölgelemez. Kentlerde yaşayan, eğitim yoluyla yükselebilmiş Çerkes seçkinleri devletin yüksek kademelerinde önemli konumlara tayin edilmişler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek kademeli asker ve bürokratları olabilmişlerdir. Yoksulluk ve yersizlik içinde eşkıyalık ve çete faaliyetleri ile hayatlarını sürdüren alt sınıftan Çerkeslerin ise lüzumu gelince başvurulan başıbozuk olmanın ötesinde devlet aygıtı ile doğrudan ilişkilenişi milisçilikte edindikleri itibar sayesinde orduya ya da jandarmaya katılmalar ile gerçekleşebilmiştir. İşte,

Çerkeslerin asker, jandarma ve müstakbel istihbaratçı olan bölümü, çoğunlukla çetecilik faaliyetleriyle nam salmış, Gingeras'ın ifadesiyle, "genellikle düzensiz en iyi ihtimalle de devlet şiddetiyle anılan sadık ama her an başıbozuk eğilimler sergileme ihtimalleri taşıyan," sosyo-ekonomik olarak alt sınıfa mensup bir kesimden devşirilmiştir (2014: 49).

Erken Cumhuriyet Döneminin İlk İç Sürgünü: Gönen Manyas

Gönen Manyas iç sürgünü Kurtuluş Savaşı süresince Kemalistlerle ittifak içinde savaşmış ve Batı Cephesi'nin önderliğini yürütmüş olan Ethem Bey'in tasfiyesinin hemen ardına ve Ankara hükümetinin Yunan güçlerini kesin bir yenilgiye uğrattığı 1922 sonrasına denk düşer. İlk sürgün 1922 yılının aralık ayında gerçekleşmiş, 1923 sonunda 13 köy öküz arabalarında ve jandarma eşliğinde Anadolu'nun çeşitli köşelerine sürülmüştür. Otuz köy ise sürgüne gönderilmek üzere hazır tutulmuş, ancak bir süre sonra bu köylere ilişkin sürgün kararından vazgeçilmiştir. İlk boşaltılan köy Mürüvvetler'dir. 1922 Aralık ayında, Mürüvvetler köy ahalisine Doğu Anadolu'ya sürüldükleri bildirilir (Şoenu, 2007: 70). Mürüvvetler sürgününün yöre halkında ve köy sakinlerinde bir dirence yol açmadan neticelenmesinin ardından, 28 Mayıs ve 21 Haziran tarihleri arasında Gönen ve Manyas çevresinden on üç köyün daha boşaltılması emri verilir (Aydemir, 1999). En fazla üçer dörder gün arayla Gönen kazasından beş köy, Manyas kazasından sekiz köy boşaltılır ve sürgüne yollanır (Şoenu, 2007: 72). Şoenu'nun her hane üzerinden beş kişi olarak yaptığı hesaba göre toplam 775 Çerkes hanesinden 3,775 kişi için sürgün kararı çıkartılır (Gingeras, 2014: 239). Bunu Kasım ayına dek geçen süre zarfında vuku bulduğu düşünülen ve otuz köyü kapsayan ikinci bir sürgün dalgası izler (Şoenu, 2007: 77). İlk sürgün dalgası ailelerin Malatya, Kayseri, Sivas, Niğde ve Van'a dağıtılmasını öngörmektedir (Şoenu, 2007: 74). Aileler bu yörelerdeki köylere veyahut ilçelerdeki mahallelere dağıtılırlar. Amaç, sürgünzedeleri birbirinden uzaklaştırıp yeni mekânlarında eritilmelerini kolaylaştırmaktır. İkinci sürgün dalgasının hangi illere yerleşimi zorunlu kıldığı konusunda kesin bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Şoenu ve Aydemir ikinci dalganın gerçekleşmemiş olduğunu, ancak haklarında sürgün kararı çıkarılan ahalinin ellerindeki malı mülkü ivedilikle satıp bir süre göçe hazırlıklı bekletildiğini aktarırlar (Şoenu, 2007: 74; Aydemir, 1999: 3). Sürgünzedelerin yanlarında götürecekleri eşya konusunda katı sınırlamalar getirilmiştir. Ailelere bir kağnı arabasını aşmayacak kadar eşyayı yanlarına alabilecekleri bildirilmiştir (Aydemir, 1999: 3). Köylere giriş çıkışlar yasaklanmış, köylüler mallarını belli alıcılara değerinin çok altında, Şoenu'nun deyimiyle, "bir bardak su pahasına" satmaya zorlanmışlardır (2007: 75). Her bir köyde, atlar başta olmak üzere bin kadar hayvan olduğu düşünülürse, sürgünün köy sakinleri açısından yol açtığı ekonomik yıkımın boyutları daha net kavranabilir.

Bir sene kadar bir sürenin ardından sürgüne gönderilenlerin "ıslah" oldukları düşünülerek geri dönmelerine izin verilmiştir (Şoenu, 2007).

Yeni rejimin inşası arifesinde, savaşın hemen ardından, Ankara'nın sürgüne başvurmasının ardındaki sebepler neler olabilir? Gönen-Manyas bölgesinde sürgün kararının alınmasına dair kimi somut verilere dayanan bir dizi senaryo üretmek mümkündür. Öncelikli olarak sorulmayı hakeden soru, sürgüne tabi tutulan Gönen-Manyas ahalisinin yeni rejim açısından tehlike arz edip arz etmediğidir. Ankara bu bölgedeki Kuzey Kafkasyalıları yerlerinden ederek suikast hazırlığındaki bir gruba mı mesaj vermek istiyordu? Yoksa belli bir etnik topluluğa mensup insanların bir kısmının topluca cezalandırılmasıyla daha uzun erimli bir sonuç mu tasarlanmıştı? Sürgünün gerekçelendirilmesine zemin teşkil eden etmenlerin ne kadarının somut olaylarla ilişkilendirilebilecek sahici nitelikler taşıdığı ne kadarınınsa abartılı bir tehdit algısından kaynaklandığı oldukça muğlaktır. Ancak Ankara hükümetinin sürgün kararı almasını hızlandıran en somut gelişmenin, Yunan ordularının Kuvayı Milliye tarafından bozguna uğratılmasıyla Yunanistan tarafına geçen Çerkes milislerin belli aralıklarla Ege kıyılarından karaya çıkmaları olduğu söylenebilir. İç içe geçmiş üç temel başlık bu son derece somut görünen gerekçeye zemin oluşturmaktadır: Bunlardan birincisi, Kemalistlerin işgalci güçler karşısında elde ettiği zaferlerle birlikte yöre Çerkeslerinin bir kesimi kitleler halinde Batı Trakya'ya ve Ege adalarına geçmeleridir. İkincisi, bir vakit karşı cephelerde birbirleriyle kıran kırana mücadele eden Kuvvacı Çerkes milis liderleriyle saltanat yanlısı Çerkeslerin, Ankara hükümeti ve daha özelinde Mustafa Kemal muhalifliğinde zoraki bir ittifakta buluşmaları ve Kuzey Kafkasyalılık ortak mirasının bu ittifakı bir nebze kolaylaştırmasıdır. Son olarak altı çizilmesi gereken husus Güney Marmara bölgesinin, özellikle de Gönen Manyas yöresinin, Yunan topraklarına geçmiş Ankara karşıtı milislerle toplumsal bağlarıdır. Hem bölgeye erişmeye çalışan milisler hem de Ankara hükümeti, toplumsal bağların olası bir isyanın kitle tabanını örmekte işlevli olacağı kanaatiyle harekete geçer. İstihbarat raporları Midilli adasında Britanya ve Yunan hükümetlerinin himayesinde Çerkes milislerin çoğunluğunu oluşturduğu askeri eğitim kampından bahsetmektedir. 1922 yılının sonlarından 1923 yılı ortalarına dek, Yunan adalarında örgütlenen Çerkes milislerce dört ayrı baskın girişiminde bulunulur. Kimi kaynaklarda 1922 yılının Kasım sonu (Şoenu, 2007: 63) kimi kaynaklarda ise 18-20 Aralık tarihleri arasında gösterilen ilk baskın, doğrudan Manyas ahalisini ayaklandırmak hedefiyle tasarlanmıştır. Baskının liderlerinden Takığ Şevket (Mürüvvetlerli Şevket), ilk sürgün köyü olan Mürüvvetler köyündendir. Çerkes Ethem'in ekibinden ve en sağlam neferlerinden biri olarak bilinen Takığ Şevket'in teşkilatçılık, kitleyi harekete geçirebilme gibi yetenekleriyle Marmara'nın

güneyindeki Çerkes yerleşimlerini ayaklandırmasından korkan Ankara hükümetinin, Mürüvvetler köyü sakinlerine ve özellikle Şevket'in ailesine yönelik kötü muamelesi tansiyonun iyiden iyiye yükselmesine sebebiyet vermiştir. İşte ilk sürgün, bu koşullarda, Güney Marmara'ya sızan milis liderlerine ailelerini ve Mürüvvetler örneğinde olduğu gibi mensubu bulundukları köyün tüm ahalisini kapsayan bir toplu cezalandırma ile gözdağı vermek amacıyla gerçekleştirilmişti. Şoenu, erken cumhuriyet döneminin bilinen bu ilk köy boşaltma eyleminin Takığ Şevket'in köyün yerlisi olmasıyla doğrudan ilintili olduğunu ileri sürer ve 15 Kasım 1923 tarihinde TBMM'ne teslim ettiği "İkinci Sunu"daTakığ'ın mensubu bulunduğu 25 veyahut 50 kişilik çetede sadece altı çetecinin Çerkes olduğunu ısrarla vurgular (2007: 225).Nisan 1923'te Anzavur partizanı Kel Aziz'in liderliğindeki ikinci baskın ve peşi sıra Mayıs ayında Anzavur'un oğlu Kadir ve Bigalı Kanlı Mustafa liderliğindeki üçüncü baskın gerçekleşir. Ancak sürgün asıl olarak Çerkes Ethem ve özellikle de Eşref Kuşçubaşı'nın faaliyetlerine karşı alınmış bir uygulamadır (Yelbaşı, 2018: 7). Nihayetinde Ankara, bölgedeki Çerkesleri sürgüne tabi tutma kararını kesinleştirir (Yelbaşı, 2018:5). Şoenu'ya göre ise, asıl sürgün, ikinci baskından sonra başlamıştır. Baskının ardından İçişleri Bakanlığı'nın bir genelgesi cami kapılarına asılmış ve baskınla ilişkili kimselere civar köylerinden destek sunulması halinde olacaklar tek tek özetlenmiştir: Anadolu içlerine sürgün, köy yakma, ihbarcılara yönelik 200 lira ödül (2007:231). Şoenu, 28 Mayıs ve 21 Haziran 1923 tarihleri arasında boşaltılması emredilen köylerin isimlerini şöyle sıralar: Gönen kazasına bağlı beş köy (Üçpınar, Muratlar, Sızı, Keçidere, Keçeler); Manyas kazasına bağlı sekiz köy (Kızıl Kilise, Yeniköy, Dömye, Ilıca, Karaçalılık, Bolcaağaç, Değirmenboğazı, Hacı Osman) (2007: 72). Haziran ve Kasım aylarını kapsayan sürede ise otuz ayrı köye daha sürgün kararı tebliğ edilir. Üzerlerindeki mal varlığını kendilerine tanınan süre zarfında bir çırpıda elden çıkarmak zorunda bırakılan köylerin isimleri şöyledir: Darıca, Aşaklar, Hacıyakup, Süleymanlı, Doruk, Çakırca, Elkese, Çavuşköyü, Kızık, Kulak, Eski Manyas, Eşen, Ergili, Salur, Hamamlı, Muradiye, Geyikler, Karalar Çiftliği, Karaağaçalan, Hacı Menteş, Çalıoba, Ayvalıdere, Obaköy, Ayvacık, Bayramiç, Balcı (Şoenu, 2007: 234). Şoenu'nun hesaplamasına göre 1100 haneyi kapsayan 5800 kişilik nüfusu içeren bu otuz köy, fiilen sürülmemiş olsalar bile hem iktisadi hem de toplumsal boyutlarıyla sürgünün tüm olumsuzluklarını tecrübe ederler ve büyük bir mülksüzlüğe ve yoksulluğa mahkûm edilirler (Şoenu, 2007: 234).

Yukarıdaki anlatıya bağlı kalarak Gönen ve Manyas civarındaki köylerin sürgüne gönderilmesi kararının uzun erimli bir gündemin parçası olmaktan ziyade kısa erimli ve güvenlik temelli operasyonel bir hedefe dayandığı ileri sürülebilir mi? İç sürgün kararı, Yunan adalarından gelebilecek olası saldırılara ilk elden bir çözüm bulma niyetiyle operasyonel bir temelde tasarlanmış görünse de imparatorluk

dönemi demografik mühendislik tecrübesinin izlerini barındırmaktadır. Yeni rejimin kurucu aktörleri, yüz yüze geldikleri sorunu, en iyi bildikleri yönetsel mirasla, 'sürgün'le çözmeyi denemişlerdir. İbrenin Kemalistlerin lehine dönmesiyle peyderpey Yunanistan tarafına geçen Çerkes milislerinin Yunan tarafında karargâh kurması Ankara tarafında güvenlik açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve zorla yerinden edilmenin gerekçelendirilmesinde başat rol oynamıştır. Gerçekten de sürgün kararı, Yunan adalarındaki milis kamplarından Marmara kıyılarına saldırıların başlamasıyla yavaş yavaş şekillenmiştir (Yelbaşı, 2018). Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, bu güvenlik sorunun Kurtuluş Savaşı'nın son kavşağında vuku bulan ayrışmalarla da doğrudan ilintili olduğu görülecektir. Ankara Hükümeti adalardan yapılan baskınların Osmanlı istihbarat örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'nın kilit figürlerinden Eşref Kuşçubaşı'nın başını çektiği Anadolu Osmanlı İhtilâl Komitesi (AOİK) tarafından örgütlendiğini düşünmektedir. Eşref Kuşçubaşı, Ethem Bey'in örgütle ilk ilişkilenişini sağlayan ve Kurtuluş Savaşı sürecinde Salihli'deki çiftliğini mühimmat deposu olarak Ethem Bey'in hizmetine sunan eski tüfek bir istihbaratçıdır. 1920 yılının sonunda bir dizi iç çatışmanın ardından Kemalistler karşısında yenilgiye uğrayan ve bir dönem öncü gücü olduğu direnişle bağlarını kesin kes koparan Ethem ile Yunanistan'a geçen Kuşçubaşı Eşref, Midilli adası merkezli gerilla hareketinin mimarlarındandı (Fortna, 2016). AOİK, Eşref Bey'in Avrupa'nın çeşitli kentlerinden topladığı yardımlar ve özellikle Yunanistan hükümetinin örtük ve zaman zaman da açık desteğiyle varlığını sürdüren bir yapılanmaydı (Gingeras, 2014: 236). Örgütün temel hedefi Batı Anadolu boyunca Kuvayı Milliye karşıtı bir karşı-direniş örgütleyerek Kemalist yönetimi iktidardan düşürmekti (Gingeras, 2014: 236; Yelbaşı, 2018: 4). Cumhuriyet tarihinin belki de en esrarengiz şahsiyetlerinden Kuşçubaşı Eşref Bey'in Mustafa Kemal önderliğindeki hareketle yollarını ne vakit ayırdığına dair ayrıntılı ve tatmin edici veri bulunmamaktadır. Ankara rejiminin çekincelerinin AOİK'nin kitle tabanı örmeye ilişkin örgütsel manevraları kadar Kemalist hareketin lider kadrosuna yönelik suikast planlarından kaynaklandığı söylenebilir. Ethem Bey'in de bu suikast planlarının bir parçası olduğu düşünülmektedir (Cilasun, 2004: 212-3, aktaran Gingeras, 2014: 233). Ankara'ya ulaştırılan istihbarat raporları Ethem Bey, ağabeyleri Reşit ve Tevfik Beyler ve Kuşçubaşı Eşref'in aralarında Anzavur'un oğlu Kadir'in de bulunduğu bir grup Çerkes ileri geleniyle Atina'nın merkezindeki meşhur Sinema Birahanesi'nde sık sık toplandıklarını bildirmektedir (Yelbaşı, 2018: 11). İktidar yolunu suikastlar yoluyla açmanın İttihatçı siyasetin en özgül yanlarından biri olduğu akılda tutulduğunda Kemalist kadroların olası suikast senaryolarına karşı tetikte olmaları son derece anlaşılırdır.Nitekim en has İttihatçı kadroların savaşın sona ermesiyle Mustafa Kemal'i devirerek yerine Enver Paşa'yı geçirmeye niyetlendikleri bilinmektedir.

Ankara karşıtı eski Teşkilat-ı Mahsusacılar için merkezini Mustafa Kemal'in oluşturduğu yeni rejimi yıpratmaya yönelik isyan veyahut suikast planlarında İngilizlerden ve Yunan tarafından sağlanacak destek de hayati niteliktedir. Güney Marmara'daki kitleyi harekete geçirebilmek uğruna, Yunan ve İngiliz hükümetlerinin belli müzakereler sonucu vermeyi taahhüt ettikleri desteğe yaslanarak bir dizi örgütlenme faaliyetine girişen Eşref Bey, bölge eşrafından beklediği karşılığı alamaz (Yelbaşı, 2018). Ankara hükümetine muhalif olduğu bilinen bir kitlenin örgütlenme ve propaganda faaliyetine kayıtsız kalması muhtemeldir ki Eşref'in Kuvayı Milliye adına verdiği mücadelenin bölge halkı hafızasında tazeliğini koruması ve bu bakımdan da güvenilirliği muğlak bir şahsiyet olarak algılanması ile ilintilidir.

'Çerkes Ethem'in bu haraketteki varlığına da örgütsel ve askeri yeteneklerinin ötesinde bir anlam yüklenir. Ethem Bey'in Kuvayı Milliye ile yollarını ayırdığı tarih, resmî belgelerde isminin stigmatize edici bir ifade olarak "Çerkes Ethem" olarak zikredilmeye başladığı zamana denk düşer. İşte bu andan itibaren Çerkeslik belli bir siyasal yükle siyaset alanında var olacaktır (Besleney, 2014). Zira Ethem Bey'in stigmatize edici içeriğiyle "Çerkes Ethem"e evrilmesi, Çerkesliğe yerli halkça yüklenmiş olan eşkıyalık, çetecilik, zorbalık gibi olumsuz nitelemelerin teyidi ve "hain Çerkes" tamlamasının siyasal dile yerleşmesi anlamına gelmektedir. Ancak Çerkes topluluğuna bir tür gözdağı olarak düşünülen bu stigmatizasyon farklı zaman dilimlerinde birbirlerine karşı düşmanca mücadele vermiş olan Kuzey Kafkasyalıların "Çerkeslik" paydasında bir araya gelmelerini kolaylaştırmıştır. Böylelikle de pragmatik ve geçici çıkar ortaklıklarıyla şekillenen ortaklığın daha kalıcı bir mücadele eksenine evrilmesinin önü açılmıştır. Anzavur hareketinin kanlı biçimde bastıran Ethem Bey, Anzavur izinden giden muhaliflerle "Çerkeslik Meselesi" etrafında birleşebilmiş ve bu ortak payda keskin düşmanlıkların bir süreliğine ertelenmesini sağlayıvermiştir. Dolayısıyla, Ethem ve zamanında kendilerine karşı amansız bir mücadele verdiği saltanat yanlısı Çerkeslerin bir arada davranma ihtimalinin Ankara'yı kaygılandırmış olması beklenebilir. Yunan tarafının kendi topraklarına sığınan Çerkes milislere yoğun destek sunmasının Lozan Antlaşması sürecinde Ankara'yı yıpratma çabalarıyla çerçevelenmiş olabileceğini hatırlatan bir araştırmacı, Ankara'nın iç sürgüne dair zamanlamasını Lozan sürecinin sancılarıyla ilişkilendirir (Yelbaşı, 2018). Kasım 1922 ile Temmuz 1923 arası zaman dilimi Lozan Barış Antlaşması müzakerelerinin sürdüğü bir döneme tekabül eder. Bu süre zarfında Ankara Hükümeti'nin elini zayıflatacak her hamlenin Britanya ve Yunanistan açısından hüsnü kabul göreceği aşikârdır (Yelbaşı, 2018: 3). Ankara'yı zora sokabilecek bu zoraki ve geçici ittifakların arka planı hem Çerkesler hem de Kemalist kadrolar açısından daha da karmaşık bir manzara sunmaktadır. Kuşçubaşı Eşref'in Çerkes

Ethem ile yollarının örgütsel bir çatı altında kesişmesinin somut göstergesi olan *Anadolu ve Osmanlı İhtilâl Komitesi (AOİK)*'ni önceleyen, farklı cephelerde birbirinden bütünüyle farklı siyasal mücadeleler vermiş Çerkesleri bir araya getiren *Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti*, bambaşka bir siyasal tasavvurun dışavurumu gibidir. Cemiyetin çekirdeği, 24 Kasım 1921'de işgal altındaki İzmir'de bir kahvehanede buluşur ve ortaklaştıkları ilkeleri sıralar (Gingeras, 2014: 211). Arşivlerdeki belgeler Kemalist kadroların toplantıdan çok önce böylesi bir yapılanmaya gidildiğine dair bilgilendirilmiş olduklarını göstermektedir. Cemiyet, "Çerkes Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlemi İnsaniyet ve Medeniyete Umumi Beyannamesi" başlığını taşıyan bir bildirgeyle varlığını ilân eder. Bildirgede dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından Çerkesleri nasıl bir hayatta kalma mücadelesi beklediğine dair senaryolar yer almaktadır. Bu senaryolardan en fazla dikkate değer olanı "özerklik" talebiyle ifade edilen kendi yolunu tayin meselesidir (Tunaya, 2015: 590). En özlü biçimde, bildirgenin içeriği şöyle özetlenebilir: Tehcire maruz kalmış diasporik bir topluluğun Avrupa kamuoyundan destek talebi. Bildirgeyi kaleme alanlar taleplerini gerekçelendirirken ironik bir biçimde Ermeni diasporası ile özdeşlik kurmaya, bir zamanlar Teşkilat-ı Mahsusa adına dahil oldukları şiddet eylemlerini affolunması gereken bir hata gibi sunmaya gayret etmişlerdir. Bildirge, Çerkeslerin hangi koşullarda Yunan işgal güçlerine destek verdiklerini, Yunan tarafından beklentilerini vazeden bir metin olarak da ele alınabilir. Kemalist kadrolar açısından bu bildirgenin önemi, ne Çerkes ileri gelenlerinin uluslararası hukuka başvurarak kaderlerini belirleme çabalarından ne de Avrupalı, beyaz, medeniyetin öncüleri olarak kendilerini Batı dünyasına kabul ettirme gayretlerinden kaynaklanır. Bildirge ve bildirgeyle varlığını ilân eden Cemiyet, farklı siyasal tasavvurlara sahip Çerkeslerin ortak bir paydada buluşmalarını göstermesi açısından kaygı vericidir.

Güney Marmara'da ikamet etmekte olan ve Kemalistlere muhalif Çerkeslerinin işgal sürecinde Kuvayı-ı Milliye karşıtı ve Yunan işgaline yönelik hayırhah tutumları nasıl açıklanmalıdır? Yunan güçleriyle iş birliği yapan milislerin ve Yunanistan'a geçen Çerkes topluluklarının en temel kaygıları yeni rejimin kurucu aktörleri tarafından toplu bir imha politikasına maruz bırakılacaklarıdır. Marmara'nın güney kesimlerinde ikamet eden Kuzey Kafkasyalıların birçoğu "tehcir" edilecekleri korkusunu derinden yaşamakta, "tehcirin" olası sonuçlarından korunmak için önlemler almak için bir araya gelip ortak hareket planları yapmaktadır. Bölge sakinlerinin "tehcir" temasıyla bu denli içli dışlı oluşlarının tarihsel sebepleri açıktır: Güney Marmara uzunca bir süre Osmanlı ordusunun ve özellikle de Teşkilatı Mahsusa'nın en sağlam neferlerini devşirdiği bir bölge olagelmiştir (Gingeras, 2014). Teşkilatı Mahsusa mensubu Çerkesler bölgedeki

geniş toplumsal bağlarını kullanarak kolaylıkla insan malzemesi devşirebilmişler, etnik ortaklık ve aile bağlarının patronaj ilişkilerine evrilmesini sağlayarak yeraltı faaliyetlerinin Çerkes milisler için bir işkolu haline gelmesini kolaylaştırmışlardır. Dolayısıyla, bu ilk iç sürgünün sürgünzedelerin ikamet ettikleri coğrafyanın fiziki ve tarihsel özellikleri tartışılmaksızın anlamlandırılması kolay olmasa gerektir. Gönen ve Manyas yörelerinin üzerinde yer aldığı ve Gingeras'ın 'Güney Marmara' olarak nitelemeyi yeğlediği bölge, tam da imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin en sancılı yıllarında askeri ve stratejik açıdan büyük önem arz eden dört sancaktan oluşmaktadır: Balıkesir, Bursa, Çanakkale ve İzmit (Kocaeli) (2014: 3). Başkentin doğusundaki demiryolu kavşağını içeren ve denize kıyısı olan bu sancaklardan başkente bir gün zarfında erişmek mümkündür. Stratejik açıdan bu denli önemli bir bölgede istikrarın sağlanmasının yeni rejimin kurucuları açısından birincil önemde olması anlaşılır görünmektedir. Milis kültürünün yaygın olduğu, uzun süre İttihat ve Terakki'ye nefer tedarik etmiş ve çetecilik faaliyetleriyle nam salmış olan yerleşkeleri kapsayan bu bölge Kuvayı Milliyecilerle saltanat yanlılarının çetin mücadelelerine sahne olmuştu. Ankara güçlerine karşı en şiddetli tehdidi içeren Anzavur hareketi esas olarak bu kavşak noktasında mevzilenmişti. İstanbul ve Anadolu arasındaki irtibatı keserek direnişi boğabilecek sonuçlara yol açacağı düşünülen bu isyan, bizzat padişahça ve Büyük Britanya güçlerince desteklenmiş ve yöre halkından geniş destek görmüştür. 1919 ve 1920 arasında vuku bulan ve çeşitli evrelerinde düzenli ordu karşısında mevzi kazanan üç ayrı ayaklanma Ethem Bey'in başında olduğu Kuvayı Seyyare birlikleri tarafından bastırılmıştır. Bastırılmış olmakla birlikte Anzavur ayaklanmasının Ankara hükümeti nezdinde şöylesi bir önemi vardı: Kendisi de Bigalı bir Çerkes olan Ahmet Anzavur ordusunun saflarını bölgeden sağladığı kitle desteğiyle doldurabilmişti. Anzavur ayaklanması, yöre halkının Kuvayı Milliyecilere yönelik olumsuz tutumunu göstermesi bakımından da önemliydi. Nitekim ayaklanmalar sürecinde ve sonrasında yöre Çerkeslerini Kemalistlere destek versinler diye ikna etmek üzere bölgeye gönderilen yine Çerkes kökenli Kuvayı Milliyeci subaylar bölgeden hüsranla ayrılmışlardı. Ahmet Fevzi Paşa'nın (Düzceli) bu yöndeki çabalarının başarısızlıkla neticelenmesi, yine Kuzey Kafkasyalı bir subay olan Bekir Sami (Günsav) Bey'in yerel halkı Anzavur ayaklanmasına dâhil olmamaları hususunda ikna çabasının ahali nezdinde karşılık bulmaması muhtemeldir ki Kemalistlerin bölge sakinleri aleyhine kanaatlerini keskinleştirmiştir (Akşin, 1992: 107; Gingeras, 2014: 169).

Önceki satırlarda da belirtildiği üzere, ahalinin geniş kesiminin direnişe destek vermemiş olması İttihatçılar ve Kemalistler arasında kurdukları özdeşlikle de yakından ilintiliydi. Ülkeyi savaşa, açlığa ve kitlesel bir yoksulluğa sürükleyen İttihatçılara karşı kolaylıkla eyleme dönüştürülebilecek bir öfke ve hoşnutsuzluk

biriktirmişlerdi. Anzavur gibi saltanatçı bir figürün kitlesel bir destek bulması işte bu öfke ve yılgınlığı padişah karşıtı İttihatçı cephenin bir uzantısı olarak resmettiği kendilerine Kuvayı Milliyeciler adını veren kesime karşı seferber etmesi hiç de zor olmamıştır. Bölgenin bu özgül yapısı, taşıdığı stratejik önem de hesaba katıldığında, hiç kuşku yok ki işgalci güçlerin, bilhassa da Büyük Britanya'nın ilgisine mazhar olmuştu. Padişah saflarında mücadele veren ve yerel milisleri harekete geçirmeyi başaran Ahmet Anzavur'a sunulan maddi destek bu özgüllüğün değerlendirilmesi hususunda oldukça kararlı olduklarını gösterir. Nitekim İngiliz Muhipler Cemiyeti aracılığıyla Anzavur'a silah ve para kaynağı sağlandığı savaş sonrası çeşitli belgelerle ifşa olunmuştur (Tunaya, 2015: 338).

Gönen Manyas ve civarı, İttihat ve Terakki'nin milislerden nefer devşirdiği bir madenken tekil figürler dışında Millî Mücadeleye katılmayı şüpheyle karşılayan bir bölgeyi işaret eder olmuştu. Bölgenin Kuzey Kafkasyalı eşrafı, Kuvayı Milliye saflarında mücadele veren Çerkes subayların tüm ikna çabalarına rağmen direnişe sırtlarına dönmeyi yeğlemişlerdir. Dahası, direniş süresince Kuvayı Milliye yanlısı idarecilerin ve subayların, direnişe zorla katılımı sağlama yönündeki nafile çabaları, yer yer şiddette başvurmaları ve halkı direnişe destek için vergi vermeye zorlamaları ahalideki İttihatçı Kemalist özdeşliğini ve öfkesini güçlendirmişti. Bilhassa eşrafın yüksek vergilere yönelik hoşnutsuzluğunu her fırsatta aktardığı bilinmekteydi. Bu durum, daha sonra bizzat kimi Kuvayı Milliye taraftarlarınca da halkı bezdiren hatalı adımlar olarak anılmıştı (Gingeras, 2014: 180). Yörenin yetiştirdiği istihbarat kökenli saltanatçı figürlerin köy köy dolaşarak Kemalistlere karşı propaganda faaliyetine girişme ve saltanat yanlısı bir hat örme isteklilikleri saray yanlısı çevrelerin ve işgalci güçlerin, yerel halkın öfkesini direniş karşıtı sağlam bir potansiyel olarak şekillendirilebileceklerini hesaba kattıklarını gösterir. Yunan ordusu yerleşim yerlerine girdiğine bile bölge halkının büyük bölümü direnişe mesafeli durmuş, Çerkeslerin bir bölümü Yunan yetkililere lojistik ve insan malzemesi desteği sunmaktan sakınmamıştı. İngiliz arşivlerine dayanan kaynaklar, bu desteği aktarırken işgal esnasında yerli Rumlarla birlikte sayıları 6 bin ile 10 bin arasında değişen Kuzey Kafkasyalının Yunan ordusu hizmetin geçtiğini vurgulamaktadır (Gingeras, 2014: 205). Anzavur isyanının bastırılmasının ardından Kuvayı Milliyecilerin bölgede denetimi sıkılaştırmak adına aldıkları önlemlerin, yerel halk tarafından haraç kesmeyle özdeş sayılan vergi tahsilatlarının ahaliyi daha da yabancılaştırdığı ve yeni rejimin kurucularına karşı henüz savaşın kimin lehine sonuçlanacağı belli olmayan evrelerinde de olumsuz bir tutum geliştirdikleri söylenir. İsyanların bastırılmasında başat rol oynayan Ethem Bey'in, kendisiyle aynı etnik kökeni paylaşan ancak karşı saflarda, saltanat yanlısı cephede savaşan ahaliye ve onların

öncülerine fevkalade acımasız yöntemlerle karşılık vermesi, yine direniş karşıtı safların sıkılaştırılmasında ve ahalinin Ankara'ya karşı yabancılaşmasında etkili olmuştur. Ethem Bey bu hususta Kuvayı Milliye'nin önde gelenleri tarafından bizzat uyarılmış, direniş karşıtlarına yönelik idamlardaki keskin tavrından tavizler vermesi kendisinden özellikle talep edilmiştir (Besleney, 2014).

İşgal süresince tecrübe edilenler muhtemeldir ki yöre halkına ilişkin Ankara nezdinde kendisine karşı ayaklanabilecek bir tabanın bu kilit bölgede her daim var olduğuna dair kanaati ve bu tabanın kökünün kurutulması gerektiğine dair inancı diri tutmuştu. Bölge, Osmanlı'nın en büyük Hristiyan topluluklarına ev sahipliği yapmaktadır ve Rumları ve özellikle de Ermenileri hedef alan devlet destekli etnik kapışmalarda Çerkes toplulukları öncü rolü üstlenmişlerdir. Ermeni tehcirine bire bir tanıklık etmiş, tanıklığın ötesinde kimi topluluk mensuplarının zaman zaman da katliamların katılımcısı olduğu bir topluluğun, günü geldiğinde kendilerinin de tehcirle cezalandırılabileceklerini düşünmesi çok da beklenmedik olmasa gerektir. Sarayın, Yunan ordusunun yenilmesi durumunda sıranın Çerkeslere geleceği ve Çerkeslerin tıpkı Ermeniler gibi tehcir edileceklerine dair söylentiler çıkararak yöredeki Çerkes topluluğunun korkularını körüklediği de bir vakıadır (Aybars, 1984: 213). Kimi mensuplarının İttihat ve Terakki'nin kitlesel katliamlarında gönüllü veyahut gönülsüz neferler olarak yer aldığı bir topluluk, tazeliğini yitirmemiş tecrübeleriyle, katılımcılıktan mağdurluğa uzanan bir maceranın kendilerini beklediğine kolaylıkla ikna olabilmiştir. Faillerin kurbana dönüşme ihtimali, bu tecrübeyi belleklerinde diri tutanlar açısından yeni ittifaklar ve düşmanın düşmanıyla dostane ilişkiler tesis etme türü yalınkat pragmatizme dayanan siyasal aranışlar peşinde koşmayı beraberinde getirmiştir. İmha edilecekleri, tehcirle sınanacakları, işgal esnasında direnişe destek vermedikleri için cezalandırılacaklarını düşünen bölge Çerkeslerinin Batı Trakya'ya kitleler halinde göç etmeleri ve Yunan güçleriyle işgal sonrasını takip eden süreçte belli bir iş birliğine girişecek olma ihtimalleri Ankara açısından bir an evvel halledilmesi gereken bir sorunların ilk sırasına yerleşmelerine yol açmıştır.

Sonuç ve Tartışma

İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde gerçekleşen ilk köy boşaltma ve iç sürgün pratiğinin ardındaki temel nedenleri şöyle sıralamak mümkündür: Askeri ve stratejik olarak son derece önem arz eden, İstanbul ve Anadolu arasındaki bağlantı noktalarını birleştiren bir havzada istikrarın sağlanması ve iktidarın pekiştirilmesi yeni rejimin kurucuları açısından elzemdir (Gingeras, 2014). Dahası, Lozan müzakerelerinin arifesinde bu bölgede güvenliğin tesis edilmesi çok daha büyük bir aciliyet taşımaktadır (Yelbaşı, 2018). Ne var ki

isyana tevessül edecekleri kaygısıyla yerinden edilen kitlenin, rejimi sarsacak veyahut zora sokacak bir ayaklanma yaratacak güce ve niyete sahip olduğu oldukça tartışılır görünmektedir. Sürgünzedelerle etnik, kültürel, toplumsal bağlara sahip milis güçlerinin Yunanistan ve İngiliz hükümetlerinin de örtük (ya da zaman zaman açık) desteğiyle suikastlar düzenleyebilecekleri ihtimali bir miktar akla yatkın görünse de suikastlara ilişkin istihbaratın doğruluğu çok da kestirilebilir değildir (Yelbaşı, 2018: 6). Çekirdek kadrolarını Kuşçubaşı Eşref gibi gizli faaliyet icra eden yeraltı unsurlarına fevkalade vakıf "teşkilâtçılar"ın ve örgütlenme ve askeri yetenekleriyle öne çıkmış Çerkes Ethem gibi şahsiyetlerin oluşturduğu bir muhalefet damarının başta Mustafa Kemal olmak üzere, yeni rejimin öncü kadrolarında paranoyaya varan bir kaygı ve korkuya (Yelbaşı, 2018: 941-943) sebebiyet vermesi anlaşılır görünmektedir. Gerçekten de bir zamanlar birlikte mücadele ettikleri Kemalistlerle yollarını ayıran bu eski tüfeklerin İttihatçı damarlarının ne vakit ortaya çıkacağı tam bir muammadır. Eldeki verilerle kesin kes bir yargıya varmak mümkün olmasa bile, söz konusu çekirdek kadronun Mustafa Kemal'e karşı başını Enver Paşa'nın çekeceği bir hareketi tercih edeceklerini ileri sürmek zorlama bir iddia olmayacaktır. Yine de algılanan tehdit ile gerçekte var olan tehdit arasında bir örtüşmezlikten söz etmek pekâlâ mümkündür. Kısa erimli operasyonel kaygılarla tasarlanmış olsa bile Gönen Manyas sürgünü, yeni rejimin öncü kadrolarının, kendilerini tehlikede hissettikleri ilk anda, imparatorluk dönemi yönetme stratejisi olan zorla yerinden etmeye başvurarak bir sürekliliğin mirasçıları olduklarını sergilemektedir. Ardındaki temel saik her ne olursa olsun, inceden inceye tasarlanıp tasarlanmadığı belirsiz olmakla birlikte, bu ilk iç sürgün sonuçları itibarıyla hem tehlikeyi bertaraf etmeye hem de gözdağı vererek belli bir etnik topluluğu ehlileştirmeye hizmet etmiştir.

Daha yalın bir biçimde söylenecek olursa, Gönen Manyas iç sürgünü iki bakımdan önem arz eder: İlk olarak, bu deneyim, erken Cumhuriyet rejiminin şiddet repertuarı ve hâkimiyeti altındaki topraklarda etnik farklılıklarla başetme biçimleri hakkında ipucu sunar. Sürgün, rejimin kurucu unsurlarının "biz" ve "ötekiler" arasındaki sınırları net biçimde çizdiği ilk örnektir. Bu erken örnek, devletin "itaatsiz" saydığı unsurları stigmatize etme kapasitesi konusunda çok şey anlatır. Yeni rejimin muktedirleri açısından Osmanlı mirası zorunlu göç seçeneğini test etmede bir ilk örnek teşkil eder ve zorunlu göçün belli etnik topluluklara tatbik edilmesinin maliyetleri ve imkânlarını muktedirlere sunar. Yeni rejimin kurucu unsurları nezdinde, Gönen Manyas bölgesi, Ethem Bey yanında mücadele etmiş milis güçlerinin yoğunluklu olarak ikamet ettiği bir yerleşim yeridir. Dolayısıyla, bu bölgedeki topluluğa yönelik bir cezalandırma veyahut gözdağı politikasının diğer yörelerde yaşamakta olan Çerkesler için

emsal niteliği taşıyacağı düşünülmüştür. İç sürgün öncelikle bölge Çerkeslerinin iktisadi ve siyasal gücünü kırma işlevini yerine getirmiştir. İkinci olarak, Çerkes topluluğunun "terbiye" edilmesini ve Türklük'le ıslah edilmelerini sağlamıştır.

Gönen Manyas iç sürgününün bir diğer önemi Çerkes topluluğunu ilgilendiren boyutudur. İç sürgün, 1864 travmasının izlerini henüz üstlerinden atamamış Çerkes topluluğuna yeni rejime yönelik çatışmalı bir ilişkinin toplumsal maliyetlerini belletir: yeniden yurtsuzlaşma, mülksüzleşme ve stigmatizasyon. Gönen Manyas sürgününü hatırlamayı ve/veyahut unutmayı tercih eden Çerkesler için, Gönen Manyas hadisesi, ev sahibi toplumla ve devletle tesis edecekleri ilişkide hangi hayatta kalma stratejisini hayata geçirecekleri konusunda belirleyici olmuştur. Bölgedeki Çerkes topluluğunun iç sürgün konusunda suskunluğa gömülmesi, iç sürgünü topluca unutmayı yeğlemeleri Türklük Sözleşmesine dâhil olmalarının ön koşulu olmuştur. İç sürgün, 1864 sürgünü ile anavatanlarından kovulan diasporik bir topluluk için bir travmadır, Şoenu'nun ifadesiyle "ölüm yolu"dur (2007). Unutma pratiğinin bugün tek tük istisnai örnekler dışında devam ediyor olması, bu travmanın diri tutulduğuna işaret etmektedir.Bu bakımdan, Gönen Manyas sürgünü, bölge Çerkeslerinin hâkim milliyetçilikle ilişkilerinde ve kendilerine yönelik algılarında derin izler bırakan travmatik bir dönemeci anlatır. Başka bölgelerde ikamet eden Çerkeslerin olup bitenlerden haberdar olduklarına dair güvenilir veriye erişmek mümkün olmasa da sürgüne maruz kalan ve sürgün esnasında veyahut çok sonra sürgünden haberdar olan Çerkeslerin hayatta kalma stratejilerinde söz konusu tarihsel dönemecin izlerinin belli bakımlardan belirleyici olduğunu söylemek zor olmasa gerektir. Gönen Manyas sürgünü, Çerkeslerin bir kesiminin rejimin ve hâkim milliyetçilik anlayışının "sakıncalıları"na karşı kendilerini "rejimin asli ve kurucu unsurları" olarak tarif ederek baştan olumsuz tutum almaları, susmak ve unutmak dışında, söz sürgüne maruz kalan ve sürgünden haberdar olan Çerkeslerin söylemeyi de bir hayatta kalma refleksi olarak benimsemelerinde önemli bir dönemeç olarak görünmektedir.

Sürgünün hatırlanma ve aktarılma biçimleri de travmanın derinliğini doğrular niteliktedir. Anlamlı bir anekdot sürgüne gönderilen köylerden biri olan Dereköy'e ilişkindir. Rivayet odur ki eşyalarını öküz arabalarına yükleyerek sürgün yoluna koyulan Dereköy sakinleri, güzergâh üzerinde bulunan Sarıköy'e vardıklarında Sarıköy ahalisinin küçümseyici bakışlarla kendilerini izlediklerini fark ederler. Bunun üzerine köyün ileri gelenleri kafileye en güzel giysilerini kuşanıp sürgün güzergahındaki yerleşim yerlerinde hakir görülmemek için düğün kafilesi görüntüsü yaratmalarını buyururlar.Dereköy anekdotu gerçekle ne derece örtüştüğünden ziyade seçmeci belleğin trajedinin belli bir parçasını parlatıp öne çıkarmasına örnek olması bakımından önem taşır ve sindirilmenin

boyutlarını sergiler. Bu sindirilmiştik duygusu, her an yerinden edilebilecekleri korkusunu diri tutarak Çerkeslerin 'hain Çerkes' imgesine karşı ördükleri koruma kalkanında temel motiflerden biri olsa gerektir. Neticede Gönen Manyas iç sürgünü, Çerkes topluluğunun içerisinden yükselebilecek muhtemel muhalif seslerin çok önceden bastırılmasına zemin teşkil etmiştir. Sürgün, kolektif cezalandırmanın kolektif belleksizlikle neticelenmesini sağlayarak, Türklük Sözleşmesi'nin önemli maddelerinden biri olan muhataralı konularda suskunluk performansı sergilemeyi ve gerektiğinde hâkim milliyetçiliğin söz dağarcığıyla konuşmayı belleten bir erken deneyim olmuştur.

Sonnotlar

1. Gingeras'ın da aktardığı üzere, Rauf Orbay yaşamı boyunca bu konuya ilişkin Aydemir'in iddialarına dayanak oluşturabilecek herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (2014: 241).

2. http://www.gusips.net/analysis/desc/4325-unutulan-gecmisin-pesinde-gonen-manyas-cerkes-surgunu.html

3. Bu çalışamalar arasında şunlar sayılabilir: Ryan Gingeras (2009), *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire 1912-1923,* Oxford: Oxford University Press; Zeynel Abidin Besleney (2014), *The Circassian Diaspora in Turkey: A Political History,* Routledge; Eylem Akdeniz (2015), State-building and Demographic Engineering in Early Republican Turkey: Gönen Manyas Circassian Exile," *30th Middle East History and Theory Conference, Nisan 30 – Mayıs 1, 2015,* Şikago Üniversitesi; Caner Yelbaşı (2018), "Exile, resistance and deportation: Circassian opposition to the Kemalists in the South Marmara in 1922-1923." *Middle Eastern Studies*, 54(6), 936-947.

4. Charles Tilly (2005), dezavantajlı grupların otorite ile aşağıdan yukarı ilişki kurma stratejilerini kavramsallaştırırken çeşitli mekanizmalar sıralar (2005: 104). Bunlar arasında "gizlenme" (*concealment),* "yanaşmalık" *(clientage)* ve "gönüllü nefer olma" *(enlistment)* özellikle Çerkeslerin durumunu kavramsallaştırmak açısından ufuk açıcıdır. Hatta Tilly'nin öğrencisi Murat Yüksel benzer bir çerçeveyle (Tilly'deki farklı unsurları öne çıkararak), Dersimlilerin otorite karşısında hayatta kalma stratejilerini tartışmıştır. Bkz. Murat Yüksel, Forced Migration and the Politics of Internal Displacement in the Making of Modern Turkey: The Case of Dersim, 1937-1947, Columbia University Yayımlanmamış Doktora Tezi (2008).

5. Kuşkusuz "Çerkes" ifadesi kendi içlerinde farklılıklar barındırmayan, yekpare bir insan topluluğunu işaret etmemektedir. Osmanlı yönetiminin de Çerkesleri yekpare bir bütün gibi algıladığını söylemek mümkün değildir. Ancak en genel biçimiyle, Osmanlı yönetiminin Çerkeslere ilişkin algısının uçlarda gezindiğini ve sadık unsur ile eşkıya arasında salındığını söylemek çok olmasa gerektir.

6. Osmanlı yönetiminin alt sınıftan Çerkesleri topyekûn çeteciliğe ve eşkıyalığa meyilli sayması salt bu topluluğun özgül nitelikleriyle ilişkili sayılamaz. Benzer bir durum Arnavutlar, Lazlar, Kürtler, Boşnaklar için de geçerlidir (Gingeras, 2014:57).

7. ATASE.İSH. 1666/88, belge no: aa 23/06/1339. Bu belgede 1921 Kuvayı Milliye'nin ilerlemesiyle 1921 Haziran ayından itibaren öbekler halinde Midilli Adası'na geçen Çerkes milislerden söz edilir.

8. ATASE. İSH 1667/7, 21/1/39 (1923).

9. Şoenu cami kapılarına asılan genelgeden şu alıntıyı yapar: "Sözü geçen kişilerin köyde gizlendikleri birliklerce öğrenilip çatışmaya girildiğinde, köyün yanmasına neden olunduğunda, birlikler kesinlikle sorumlu olmayacak, bu sorumluluk köylerin olacaktır." (2007: 231).

10. ATASE.İSH. 1666/53 belge numarası aa 03/05/59 (1923).

11. Yelbaşı'nın aktardığına göre Ankara, örgütün eylem planlarının birçoğundan içeriye sızdırdığı istihbaratçılar vasıtasıyla haberdardır (BOA. HR. İM 81/57 23 Ağustos 1339 (1923), aktaran Yelbaşı, 2018: 11).

12. İlgili belge için bkz. BOA.DH.KMS. 60-3/26, 31 Aralık 1921 (Gingeras, 2014: 212).

13. Cemiyet'e ilişkin kapsamlı bir çalışma için, bkz. olarak YelbaşıEmergence of the Anti-Kemalist Movement in the South Marmara: Governor of Izmit Çule Ibrahim Hakkı Bey and the Circassian Congress, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies,*2018, September.

14. Yelbaşı'nın çalışmalarına göre bu rakam abartılı görünmektedir. Anlatıda adı geçen Çerkesler Anadolu'yu terk ederek Yunanistan'a geçmişler ve üç köy kurmuşlardır. Bkz. Yelbaşı, 2018.

15. Türklük Sözleşmesi için kapsamlı bir değerlendirme için, bkz. Barış Ünlü, *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi,* Ankara: Dipnot, 2018.

16. Unutma ve toplumun belleğinin denetim altına alınması konusunda kapsamlı bir tartışma için, bkz. Paul Connerton (1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar?* İstanbul: Ayrıntı.

17. Kural, K. (2013) 6 Kasım SözlüTarih Çalışması, "Unutulan Geçmişin Peşinde: 'Gönen-Manyas Çerkes Sürgünü" Mülakatlar, http://www.gusips.net/analysis/sozlutarih/4334-hasan-tekin-hayvan-vagonlarina-insanlari-balik-istifi-yerlestirmisler.html

Kaynakça

Adanır F ve Özel O (2015). *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akşin S (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele.* Cilt: 2 İstanbul: Cem Yayınevi.

Avangyan A (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler.* İstanbul: Belge Yayınları.

Aydemir İ (1999). Gönen Manyas Çerkeslerinin Sürgünü. *Nart Dergisi,* Sayı: 15.

Barkan O (1954). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*. Istanbul Universitesi iktisat Fakultesi Mecmuasi*, 15 (1-4): 209-239.

Berkuk İ (1958). *Tarihte Kafkasya.* İstanbul: İstanbul Matbaası.

Berzeg N (2006). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti: Sovyet Karanlığına Girerken*. İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Besleney A Z (2014). *The Circassian Diaspora in Turkey.* London: Routledge.

Bookman M (1997). *Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World.* London;Portland, OR: Frank Cas

Bookman M (2002). *Ethnic Groups in Motion: Economic Competition and Migration in Multiethnic States.* London; Portland, OR: Frank Cass.

Cilasun E (2004). *Baki ile Sela: Çerkes Ethem*. İstanbul: Belge Yayınları.

Dündar F (1999). *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar.* İstanbul: Doz Yayınları.

Dündar F (2001). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası.* İstanbul: İletisim.

Fortna B (2016). *The Circassian: A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*. Londra: Oxford University Press.

Gingeras R (2014). *Dertli Sahiller: Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Karal E (1943). *Osmanlı İmparatorlugunda ilk Nüfus Sayimi (1831).* Ankara: DIE.

Karpat K (1989). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*.Madison, Wisconsin: Wisconsin University Press.

Kasaba R (2004). Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire. İçinde J S Migdal (der.), *Boundaries andBelonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and LocalPractices.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kaya A (2011). *Türkiye'de Çerkesler: Diasporada Geleneğin Yeniden İcâdı.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Klein J (2017). *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* Çev. R. Akman. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kural K (2013). 6 Kasım SözlüTarih Çalışması, "Unutulan Geçmişin Peşinde: 'Gönen-Manyas Çerkes Sürgünü" Mülakatlar, http://www.gusips.net/analysis/desc/4325-unutulan-gecmisin-pesinde-gonen-manyas-cerkes-surgunu.html

McCarthy J (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922.* Princeton: The Darwin Press.

McGarry J (1998). '"Demographic Engineering': the State-directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation," *Ethnic and RacialStudies* 21 (4): 613-638.

Orhonlu C (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskam.* Istanbul:Eren.

Shami S (2000). Mobility, Modernity and Misery: Population Displacement and Resettlement in the Middle East. İçinde S. Shami, (derl.), *Population Displacement and Resettlement: Development and Change in the Middle East.* New York: Center for Migration Studies.

Şener C (1990). *Çerkez Ethem Olayı.* İstanbul: Ant Yayınları.

Şeker N (2013). Forced Population Movements in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic: An Attempt at Reassessment through Demographic Engineering. *European Journal of Turkish Studies,* 16.

Şoenü F (2007). *Tüm Eserleri.* Ankara: Kaf Dav Yayınları.

Tekeli İ (1990). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu. *Toplum ve Bilim* 50: 49-71.

Tilly C (2005). *Trust and Rule.* NewYork: Columbia University.

Tunaya T (2015). *Türkiye'de Siyasal Partiler.* Cilt 2. İstanbul: İletişim.

Ünlü B (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi.* Ankara: Dipnot, 2018.

Yelbaşı C (2018). Exile, resistance and deportation: Circassian opposition to the Kemalists in the South Marmara in 1922-1923. *Middle Eastern Studies*, 54(6), 936-947.

Yüksel M (2008*). Forced Migration and the Politics of Internal Displacement in the Making of Modern Turkey: The Case of Dersim, 1937-1947.* Yayımlamamış Doktora Tezi, Columbia University.

Zurcher E J (2008). *Turkey: A Modern History.* London: LB. Tauris.

Zurcher E J (2014). *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma.* İstanbul: İletişim.